ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2024. – Т. 50. – С. 107-119
DOI: 10.31861/mhpi2024.50.107-119

Modern Historical and Political Issues: Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi: Chernivtsi National University, 2024. – Volume. 50. – pp. 107-119
DOI: 10.31861/mhpi2024.50.107-119

УДК 32:342.7:323.1

Наталія Дукач-Василенко[1]

Представницька участь кримськотатарського корінного народу у Верховній Раді України: досвід, проблеми, перспективи

Стаття присвячена аналізу генези, сучасного стану та проблем представництва кримськотатарського народу у Верховній Раді України. Авторка досліджує історичні та правові засади представництва корінного народу. Досліджено основні соціальні, культурні та політичні чинники, що впливали на участь кримських татар у законотворчій діяльності. Акцент зроблено на еволюції представницької участі кримських татар у парламенті, яка розпочалася з III скликання. Проаналізовано законодавчі ініціативи кримськотатарських депутатів, спрямовані на відновлення прав депортованих осіб, захист інтересів корінного народу, соціальні й культурні питання, а також протидію російській агресії тощо. Водночас відзначено недоліки, що обмежують участь корінного народу. Дослідження підкреслює важливість подальшого розвитку представницької участі кримських татар у парламенті для забезпечення їхнього впливу на процеси деокупації та реінтеграції.

Ключові слова: політична участь, кримські татари, корінні народи України, корінні народи, Верховна Рада України, політичне представництво, парламент, російсько-українська війна, анексія Криму, права людини, законотворчість.

Nataliia Dukach-Vasylenko[1]

Representative Participation of the Crimean Tatar Indigenous People in the Verkhovna Rada of Ukraine: Experience, Problems, Prospects

The article analyzes the genesis, current state and problems of representation of the Crimean Tatar people in the Verkhovna Rada of Ukraine. The paper examines the historical and legal foundations of representation of the Crimean Tatars as an indigenous people of Ukraine. Particular attention is paid to the impact of historical events, such as the deportation of 1944, which had long-lasting socio-economic consequences, and the Russification of Crimea, which limited the possibilities of active political participation of Crimean Tatars in the all-Ukrainian context. It is noted that for a long period after the return of the Crimean Tatars to Crimea, they remained outside the attention of the Ukrainian authorities due to the lack of state support and insufficient access to resources.

Emphasis is placed on the evolution of Crimean Tatars' representative participation in the Parliament, which began only with the III convocation of the Verkhovna Rada of Ukraine. At this stage, the key role in shaping the legislative framework for the protection of the rights of the indigenous people was played by the leaders of the Crimean Tatar people, in particular Mustafa Dzhemilev and Refat Chubarov. The author analyzes the legislative initiatives of Crimean Tatar MPs covering a wide range of issues: from restoring the rights of deported persons, protecting social and cultural interests to countering Russian aggression. Particular emphasis is placed on the legislation adopted after the annexation of Crimea in 2014.

At the same time, the article notes the existence of significant problems that limit the effectiveness of representation of Crimean Tatars. In particular, the lack of special mechanisms to ensure their

[1] Аспірантка кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Україна.
Postgraduate student of the Department of Political Science of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ukraine.
E-mail: nataliia.dukach.20@pnu.edu.ua; http://orcid.org/0000-0003-0649-2686.

© 2024 Nataliia Dukach-Vasylenko. Published by Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0 (CC BY 4.0).

participation in the legislative process and the absence of a special status until 2021.

The author emphasizes that the development of representative participation of the Crimean Tatar people in the Verkhovna Rada is a key task to protect their interests. This will also help to strengthen their influence on the processes of de-occupation and reintegration of Crimea, which is important for the future of Ukraine as a democratic state that ensures the rights of indigenous peoples.

Keywords: political participation, Crimean Tatars, indigenous peoples of Ukraine, indigenous peoples, Verkhovna Rada of Ukraine, political representation, parliament, russian-Ukrainian war, annexation of Crimea, human rights, lawmaking.

Постановка наукової проблеми: В умовах російсько-української війни та анексії АР Криму, захист прав кримськотатарського корінного народу набув стратегічного значення для збереження української державності на території Криму. Особливої актуальності набула проблема ефективного політичного представництва інтересів кримських татар в органах місцевого самоврядування та державної влади, зокрема у Верховній Раді України. Їхній правовий статус, як корінного народу, закріплений міжнародними нормами та національним законодавством, передбачає реалізацію політичних, соціальних і культурних прав. Однак практична реалізація цих прав стикається із низкою викликів та перешкод. Вивчення генези, та особливостей захисту інтересів та представництва кримських татар у Верховній Раді України дозволить не лише проаналізувати поточний стан, але й визначити основі позитивні та проблемні сторони цього процесу.

Аналіз останніх досліджень: Дослідження проблем політичного представництва та захисту інтересів кримських татар, як корінного народу України, у Верховній Раді України вимагає комплексного підходу. У науковій літературі значну увагу приділено аналізу правового статусу кримських татар[2], особливостей їх політичної інтеграції. У численних працях українських та зарубіжних науковців розглянуто теоретичні та практичні аспекти реалізації прав кримських татар у контексті міжнародного права та законодавства України[3]; проблеми захисту прав корінних народів у період окупації Криму[4], виклики та перспективи політичного представництва кримських татар, питання взаємодії України з міжнародними організаціями для забезпечення прав корінного народу у межах окупованих територій тощо. Окрему увагу в дослідженнях приділено ролі кримськотатарських представницьких органів, таких як Меджліс[5], у процесах відстоювання прав кримських татар. Важливим напрямом є також вивчення впливу міжнародних стандартів і рекомендацій, таких як Декларація ООН про права корінних народів[6], на внутрішню політику України щодо корінних народів після відновлення незалежності України.

Мета статті: Метою статті є аналіз сучасного стану, генези та проблем ефективного захисту інтересів кримських татар як корінного народу України у Верховній Раді України. Для досягнення цієї мети ставляться такі **завдання**: визначити історичні та правові засади представництва кримських татар у Верховній Раді України; дослідити основні чинники соціального, культурного, політичного та ін. характеру, котрі вплинули на сучасний стан представництва корінного народу в Верховній Раді; проаналізувати ефективність представницької участі

[2] Реньов, Є. (2021), «Права корінних народів: міжнародний досвід та українські реалії», *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*, Вип. 53, available at: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc53/29.pdf (accessed 2 Novemer 2024).

[3] Щерба, О.В., Черник П.П. (2020), «Особливості участі кримських татар у виборчих процесах України», *Hileya: Scientific Bulletin,* т. 153, с. 500-503.

[4] Шевчук, В.В. (2023), «Захист прав кримських татар як елемент деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території автономної республіки Крим», *Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції : матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу (м. Одеса, 24 лютого 2023 року), Видавництво «Юридика», Одеса*, available at: https://www.researchgate.net/profile/Vasyl-Gorbachuk/publication/368752045_From_Yalta_to_the_Crimea_Platform/links/63f7f5f2574950594539339b/From-Yalta-to-the-Crimea-Platform.pdf#page=300 (accessed 2 Novemer 2024).

[5] Ткачук, Д. Г. (2021), «Особливості діяльності представницьких органів кримськотатарського народу як суб'єктів державної етнополітики», available at: https://researchgate.net/publication/352974678_Osoblivosti_dialnosti_predstavnickih_organiv_krimskotatarskogo_narodu_ak_sub'ektiv_derzavnoi_etnopolitiki (accessed 2 Novemer 2024).

[6] United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples № 61/295 (2007*), United Nations*, available at: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf (accessed 2 Novemer 2024).

корінного народу в українському парламенті; охарактеризувати сучасний стан захисту інтересів корінного народу на законотворчому та законодавчому рівні; виокремити основні результати представницької участі кримськотатарського корінного народу в Верховній Раді України.

Виклад основного матеріалу: Відносини України з кримськими татарами в сучасному їх вигляді мають свої витоки ще з часів УРСР, зокрема з часів включення Кримської республіки до складу УРСР 19 лютого 1954 року Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». «Хрущовська відлига» неабияк посприяла в 1950-х - 1990-х активізації кримськотатарського національного руху, кінцевою метою якого було репатріація кримських татар та визнання автономної Кримської республіки. Цю мету кримські татари переслідували, використовуючи різноманітні політичні інструменти, зокрема такі як звернення до органів влади та вищих посадових осіб, розгортали петиційні кампанії, активно організовували різноманітні акції та демонстрації, брали участь у представницьких органах та інші[7].

В кінці 1980-х – на початку 1990-х років кримськотатарських національний рух досяг своєрідного апогею, чому посприяла так звана «Перебудова» Горбачова. Саме тоді було засновано ЦІГ (Центральну ініціативну групу), а пізніше ОКНР (Організацію кримськотатарського національного руху), що стала правонаступницею попередньої організації. Ці організації продовжували традиції петиційної кампанії, влаштовували масові демонстрації та мітинги, зверталися до вищих органів УРСР та СРСР, задля відстоювання власних вимог. Внаслідок активної участі цих груп, було прийнято низку нормативно-правових актів, які не лише реабілітувати статус кримських татар, але й частково задовольняли вимоги останніх[8].

Так, наприклад, 12 лютого 1991 року Верховна Рада Української РСР прийняла Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки», згідно зі статтею 1 якого Кримська АРСР проголошувалася в межах території Кримської області в складі УРСР. Така автономія не відповідала справжній меті кримськотатарського руху, так як на з'їзді II Курултаю взимку 1991 делегати висловили свою незгоду із такою автономією, внаслідок чого було прийнято рішення про формування Меджлісу – виконавчого органу Курултаю, основною метою якого було формування альтернативної владної структури кримських татар на півострові. На цьому ж з'їзді було прийнято Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу, в якій чітко йшлося про прагнення до утворення самостійного кримськотатарського державного утворення та надання кримським татарам політичних прав та свобод на рівні з іншими республіками СРСР[9].

В серпні 1991 році Україну було визнано незалежною та суверенною державою з її неподільною та недоторканою територією, до якої увійшла АР Крим. Таким чином, політичні вимоги кримських татар так і не задовольнялись. Але представники корінного народу все ж підтримали українську незалежність, сподіваючись на плідну співпрацюю надалі з українськими демократичними політичними силами[10].

Протягом 1990-х років і початку 2000-х кримські татари намагались включалися у політичне життя країни. У цей період значну роль відігравав Меджліс, як представницький виконавчий орган, виступаючи своєрідним посередником між державою та кримськотатарським народом. Проте аж до 2014 року стосунки між корінним народом та українською владою були складними, що відповідно впливало на доступ корінного народу до представницьких органів влади та місцевого самоврядування як на регіональному та локальному рівнях, так і на національному.

Така ситуація було зумовлена кількома чинниками. Соціальна ситуація після повернення кримських татар на Батьківщину була вкрай складною через депортацію 1944 року, наслідки якої позначилися на умовах проживання, доступі до праці, отримання громадянства, соціальних послуг тощо. Це обмежувало можливості активної участі у політичному житті та зосереджувало зусилля корінного народу на вирішенні першочергових побутових проблем. Культурний фактор також відіграв важливу роль, оскільки кримські татари після десятиліть вигнання праг-

[7] Бажан, О.Г. (1995), Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х – початку 90-х років). *Кримські татари 1944-1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців*. Рідний край, Київ, с.65-66.
[8] Там само, с.67.
[9] Там само, с.65-66.
[10] Кирилова, К. (2021), «Референдум 1991 року: як Крим вибрав незалежну Україну*», Крим.Реалії,* available at: https://ua.krymr.com/a/yak-krymchany-tikaly-z-srsr-u-nezalezhnu-ukrainu/30305482.html (accessed 2 Novemer 2024).

нули зберегти свою ідентичність, відновити мову, релігію та традиції. Водночас відсутність державної підтримки культурних ініціатив та збереження впливу русифікації обмежували їхню інтеграцію у загальнодержавний культурний простір.

Політична ситуація у Криму характеризувалася високим рівнем русифікації політичної кон'юнктури, недосконалістю виборчої системи, яка не передбачала окремого представництва корінних народів ні на місцевому, ні на регіональному, ні національному рівнях. Це змушувало кримських татар здебільшого спиратися на діяльність Меджлісу як основного представницького органу[11], проте він не мав офіційного статусу, що знижувало його вплив на загальнодержавну політику. Кримські татари ще з часів радянського союзу, прагнули до Кримської автономії, через що українська влада можливо свідомо чи ні, але не йшла на контакт з корінним народом аж до 2014 року. Кримські татари створювали власні організації, брали участь у виборах, але лише як самовисуванці або долучались до інших політичних сил. Вони неодноразово порушували питання про створення квот для представників корінного народу на виборах в Україні, проте ці ініціативи не були реалізовані. Через відсутність необхідного законодавства, участь корінного народу залишалась досить обмеженою.

Економічна складова посилювала складність представницької участі. Повернення кримських татар відбувалося в умовах економічної нестабільності, що посилювалося браком державного фінансування для розв'язання соціально-економічних питань депортованого народу. Окрім цього, так зване «земельне» питання, суть якого була у поверненні кримським татарам їхніх домівок та виділенні земель, які належали їм до депортації, також не вирішувалось та ставало предметом низки політичних конфліктів та маніпуляцій. Геополітичні чинники також мали значний вплив, адже відомо, що рф через проросійські сили в Криму активно протидіяла інтеграції кримських татар у політичну систему України, формуючи недовіру до їхніх ініціатив та розповсюджуючи усілякі міфи про корінний народ. Через що також відбувались конфлікти між кримськими татарами та іншим населенням України, Криму в першу чергу. До того ж законодавство України того часу не передбачало спеціальних механізмів захисту політичних прав корінних народів, включаючи запровадження квот чи спеціального представництва в органах влади та місцевого самоврядування. Така ситуація призводила до хиткого становища кримських татар в української суспільстві та повного ігнорування їх як корінного народу Криму, українською владою впродовж майже 15 років. Період протягом 1991–2014 років. став випробуванням для формування їхньої політичної ідентичності та пошуку механізмів захисту своїх прав у складних умовах державотворення.

Після анексії Криму у 2014 році Україна визнала кримських татар корінним народом України та Меджліс та Курултай як представницькі органи корінного народу відповідна, закликала до захисту прав кримських татар на міжнародному рівні. Тоді ж українська влада вперше визнала Декларацію ООН про права корінних народів 2007 року[12]. А у 2021 році було прийнято Закон «Про корінні народи України»[13], який закріпив статус кримських татар як корінного народу України та передбачив механізми захисту їхніх прав, в тому числі політичних. Він створив правову основу для інтеграції їхніх інтересів у загальнодержавну політику.

Протягом всіх демократичних скликань Верховної Ради України, кримські татари були представлені у 7 скликаннях з 9, а саме з III по IX скликання включно (Табл.1 Представництво кримських татар у Верховній Раді України.).

Аналіз представленої таблиці, що висвітлює представництво кримських татар у Верховній Раді України з 1991 по сьогодні демонструє досить низький рівень цього представництва. Протягом перших двох скликань Верховної Ради (1990–1998) представники кримськотатарського

[11] Про Меджліс (2024), *Меджліс кримськотатарського народу, Офіційний сайт,* available at: https://qtmm.org/ (accessed 2 Novemer 2024).

[12] Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави: Постанова Верховної Ради України від 20 березня 2014 року № 1140-VII (2014), *Верховна Рада України,* available at: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1140-18 (accessed 2 Novemer 2024).

[13] Про корінні народи України: Закон України від 1 липня 2021 року № 1616-IX. (2021) *Верховна Рада України,* available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text (accessed 2Novemer 2024).

Табл. 1

Представництво кримських татар у Верховній Раді України

№ скликання Верховної Ради України	Кандидати	Отримані мандати
I (1990–1994)	-	-
II (1994–1998)	-	-
III (1998–2002)	Мустафа Джемілєв (від «Народного Руху України»); Рефат Чубаров (позапартійний)	2: Мустафа Джемілєв, Рефат Чубаров
IV (2002–2006)	Рефат Чубаров, Мустафа Джемілєв (від Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна»)	2: Рефат Чубаров, Мустафа Джемілєв
V (2006–2007)	Рефат Чубаров, Мустафа Джемілєв (від Блоку «Наша Україна»)	2: Рефат Чубаров, Мустафа Джемілєв
VI (2007–2012)	Мустафа Джемілєв (від Блоку «Наша Україна — Народна Самооборона»)	1: Мустафа Джемілєв
VII (2012–2014)	Мустафа Джемілєв (від партії «Батьківщина»)	1: Мустафа Джемілєв
VIII (2014–2019)	Мустафа Джемілєв, Рефат Чубаров (від Блоку Петра Порошенка «Солідарність»)	2: Мустафа Джемілєв, Рефат Чубаров
IX (2019–дотепер)	Мустафа Джемілєв, Ахтем Чийгоз (від «Європейської Солідарності»); Рефат Чубаров («Сила і честь»); Еміне Джапарова («Українська стратегія»); Таміла Ташева, Рустем Умеров («Голос»)	2: Мустафа Джемілєв, Ахтем Чийгоз

Джерело: Народні депутати України (2024), *Верховна Рада України, Офіційний сайт*, available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list (accessed 2 Novemer 2024).

народу взагалі не були представлені. Лише у третьому скликанні Мустафа Джемілєв та Рефат Чубаров отримали депутатські мандати. Неабияку активність представники корінного народу проявили на участі у позачергових виборах до Верховної Ради у 2019 році. Адже за цей весьчас кандидувала рекордна кількість представників корінного народу – 6 кандидатів від різних політичних сил. Проте, в результаті мандати отримали двоє[14]. Хоча в грудні 2024 року мандат отримала Таміла Ташева, яка кандидувала від партії «Голос»[15]. Таким чином, в IX скликані Верховної Ради корінний народ має вже 3 мандати.

За переписом населення 2001 року чисельність населення України становила 48,457,100 осіб, із яких кримських татар було близько 250,000 осіб[16]. Це становить приблизно 0,5% від загальної кількості населення. Пропорційне представництво кримських татар у Верховній Раді України можна визначити за допомогою формули, керуючись демографічним принципом:

$$M = 450 \times \frac{0,5}{100} \approx 2.32$$

[14] Позачергові вибори народних депутатів України 21 липня 2019 року (2019), *Центральна виборча комісія, Офіційний сайт,* available at: https://www.cvk.gov.ua/ (accessed 2 Novemer 2024).
[15] Верховна Рада України (2024), *Офіційний сайт,* available at: https://www.rada.gov.ua/ (accessed 2 Novemer 2024).
[16] Беліцер, Н.В. (2017), Кримські татари як корінний народ: історія питання і сучасні реалії. Київ, с. 15.

Відповідно до розрахунків, кримські татари, чисельність яких становить приблизно 0,5% від загального населення України за переписом 2001 року, можуть претендувати на 2–3 депутатські місця у Верховній Раді України за пропорційним представництвом. Це число підтверджує, що реальна кількість представників кримських татар у парламенті в окремі періоди (2 мандати у IV, V, VIII скликаннях) відповідала пропорційним демографічним показникам. Проте питання ефективності захисту інтересів корінного народу в парламенті за такого низького рівня представництва. Що змушую замислюватись над пошуками інших розрахунків представництва етнонаціональних спільнот та корінних народів України в Верховній Раді.

Розрахунок кількості депутатських мандатів, на які могли б претендувати кримські татари для представництва у Верховній Раді України, базується на математичній пропорції, однак має низку недоліків з методологічної точки зору. По-перше, модель не враховує юридичних та конституційних аспектів розподілу мандатів, адже в Україні депутатські мандати розподіляються за системою пропорційного представництва, що залежить від результатів загальнонаціональних виборів. По-друге, розрахунок базується демографічному принципі, враховуючі дані перепису 2001 року, які втратили свою актуальність. По-третє, кримські татари є не лише етнічною групою, а й корінним народом, політичні права якого потребують особливого правового захисту. Пропорційне представлення виключно за демографічними показниками не враховує специфіки їхніх історичних і політичних потреб. Демократичний принцип передбачає захист прав усіх національних меншин та корінних народів, і лише чисельний розрахунок не гарантує справедливого представництва кримських татар. Також, застосування такого підходу в контексті України, як поліетнічної держави, спонукає до повного переосмислення політичного представництва в органах влади та місцевого самоврядування. Отже, такий математичний розрахунок виглядає дуже спрощено, він ігнорує низку тонкощів законодавчого характеру, політичного контексту та може бути використаний лише для репрезентативності.

Контент-аналіз доступних станом на сьогодні нормативно-правових актів Верховної Ради України, різноманітних законодавчих ініціатив та ухвалених законів показав, що протягом цих років представники кримськотатарського корінного народу в Верховній Раді займались активною законотворчістю, намагаючись впливати на законодавчі процеси в Україні.

Протягом III скликання Верховної Ради України (1998–2002) народні депутати кримськотатарського походження Мустафа Джемілєв та Рефат Чубаров активно ініціювали законодавчі акти, зосереджені на захисті прав кримськотатарського народу та інших депортованих національних меншин, а також на розв'язання питань суспільно-політичного характеру. Мустафа Джемілєв подав 5 законопроєктів, з яких 3 стосувалися парламентських слухань щодо проблем депортованих народів, один – заборони діяльності Комуністичної партії України, і ще один – створення слідчої комісії для розслідування затримання керівників Узбецької демократичної партії «Ерк». Рефат Чубаров зареєстрував 9 законопроєктів, більшість із яких стосувалися рекомендацій парламентських слухань з питань забезпечення прав депортованих народів, а також широкого спектра інших тем, включаючи імміграцію, гендерну рівність та внесення змін до виборчого законодавства.

Серед усіх ініційованих проєктів ухвалено лише кілька постанов. Зокрема, ініціатива обох депутатів Постанова № 4041-д, ухвалена 19 квітня 2000 року «Про рекомендації парламентських слухань: Проблеми законодавчого врегулювання та реалізації державної політики щодо забезпечення прав кримськотатарського народу та національних меншин, які були депортовані й добровільно повертаються в Україну»[17]. Цей законодавчий акт став важливим кроком у напрямі вирішення проблем депортованих народів, закріпивши політичну підтримку їхнього повернення та інтеграції. Також, було підписано «Проєкт Постанови про проєкт Закону України про імміграцію», ініційований Рефатом Чубаровим[18].

За період IV скликання народні депутати Мустафа Джемілєв та Рефат Чубаров (як окремо, так і у співавторстві) ініціювали 17 законодавчих актів, зокрема «Проєкт Закону про статус

[17] Про рекомендації парламентських слухань «Проблеми законодавчого врегулювання та реалізації державної політики щодо забезпечення прав кримськотатарського народу та національних меншин, які були депортовані і добровільно повертаються в Україну» (2000), *Верховна Рада України*, *Офіційний сайт,* available at: https://ips.ligazakon.net/document/T001660 (accessed 2 Novemer 2024).

[18] Про проєкт Закону України про імміграцію (2000), *Верховна Рада України*, *Офіційний сайт,* available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-III#Text (accessed 2 Novemer 2024).

кримськотатарського народу», «Проєкт Закону про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», до яких долучились двоє представників кримськотатарського походження. Серед поданих ініціатив було ухвалено 4 законодавчі ініціативи, які стосувались свободи пересування, міграційної політики, гендерної рівності тощо[19].

За V скликання Мустафа Джемілєв долучився до двох законопроєпроєктів, а Рефат Чубаров до одного. Зокрема це Законопроєкт № 2207 від 21.09.2006 «Про відзначення 100-річчя з дня народження видатного українського громадського діяча, генерала Петра Григоровича Григоренка», Законопроєкт № 2209 від 22.09.2006 «Про продовольчі банки» (авторства Джемілєва) та Законопроєкт № 2816 від 22.12.2006 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932–1933 років, як геноциду українського народу)»[20]. Жоден з цих проєктів не був ухвалений.

Протягом VI скликання Верховної Ради України Мустафа Джемілєв активно долучився до законодавчої діяльності, подаючи ініціативи, що охоплювали широкий спектр питань: від захисту прав депортованих осіб до вдосконалення міграційної політики, гендерної рівності, громадянства та етнонаціональної політики. Загалом було зареєстровано 25 законодавчих ініціатив, з яких ухвалено 8 постанов. Законодавчі ініціативи були спрямовані на розв'язання питань, пов’язаних із захистом прав депортованих осіб, регулюванням етнонаціональної політики та вдосконаленням законодавства у сфері громадянства і міграції. Значна частина ініціатив стосувалася відновлення прав кримськотатарського народу, які постраждали внаслідок депортації за національною ознакою. Серед ухвалених законодавчих актів можна виділити №5515/П1 від 30.05.2012 «Проєкт Постанови про прийняття за основу проєкту Закону України про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», № 0921 від 12.12.2012 «Проєкт Закону про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», №10438 від 07.05.2012«Проєкт Постанови про відзначення 100-річчя з дня народження Сабріє Ереджепової»[21] тощо.

У VII скликанні Верховної Ради України Мустафа Джемілєв долучився до 19 законодавчих ініціатив, спрямованих на вирішення широкого спектра соціальних, правових і етнокультурних питань. Особливу увагу було приділено захисту прав корінних народів, внутрішньо переміщених осіб, забезпеченню рівних прав жінок і чоловіків, а також увічненню культурної спадщини кримськотатарського народу. Зокрема, № 2560а від 05.07.2013 «Проєкт Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики України», № 4094 від 05.02.2014 « Проєкт Постанови про відзначення 125-річчя з дня народження Джафера Сейдамета (Киримера)», № 4095 від 05.02.2014 «Проєкт Постанови про відзначення 700-річчя мечеті-медресе хана Узбека», № 4342а від 22.07.2014 «Проєкт Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та деяких інших законів України щодо впорядкування виплат жертвам політичних репресій», № 4501/П від 24.03.2014 «Проєкт Постанови про повернення на доопрацювання проєкту Закону України про права корінних народів України» та ін. Як вже зазначалося, ухвалено було 4 ініціативи, серед яких № 4095 від 05.02.2014 «Проєкт Постанови про відзначення 700-річчя мечеті-медресе хана Узбека»[22] та ін.

Після анексії Криму та початку російсько-української війни в Україні відбулись позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 року, після чого повелись позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 року. Тодішня суспільно-політична ситуація зумовила українську влади до перегляду стосунків з кримськотатарським корінним народом України, з метою захисту прав останніх та захисту української державності на території окупованого Криму. Кримські татари, своєю чергою, стали важливим політичним актором у контексті боротьби за територіальну цілісність та суверенітет України. Після анексії півострова

[19] Верховна Рада України (2024), *Офіційний сайт*, available at: https://www.rada.gov.ua/ (accessed 2 Novemer 2024).

[20] Чубаров Рефат Абдурахманович (Народний депутат України V скл.) (2006), *Верховна Рада України*, *Офіційний сайт*, available at: https: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/pt/reports.dep2?PERSON=2340&SKL=6 (accessed 2 Novemer 2024).

[21] Про відзначення 100-річчя з дня народження Сабріє Ереджепової (2012), *Верховна Рада України*, *Офіційний сайт,* available at: https://ips.ligazakon.net/document/DF81Y00A (accessed 2 Novemer 2024).

[22] Верховна Рада України (2024), *Офіційний сайт,* available at: https://www.rada.gov.ua/ (accessed 2 Novemer 2024).

кримськотатарські лідери активізували свою діяльність як на міжнародній арені, так і всередині України. Це можна помітити і на суттєвому збільшенні кількості зареєстрованих ініціатив тодішніми народними депутатами VIII скликання Мустафою Джемілєвим та Рефатом Чубаровим.

Протягом VIII скликання Верховної Ради України народні депутати кримськотатарського походження зареєстрували в сукупності 134 постанови, 55 з яких за співавторства та/чи авторства Мустафи Джемілєва. В них основна увага приділялася питанням захисту прав кримськотатарського народу, інтеграції внутрішньо переміщених осіб, забезпеченню соціального захисту, культурної спадщини та гуманітарної політики. Одним із ключових напрямів було ухвалення проєктів постанов, спрямованих на визнання історичної ролі кримськотатарського народу та привернення уваги міжнародної спільноти до порушень їхніх прав окупаційною російською владою. Своєю чергою, Рефат Чубаров став співавтором та/чи автором 79 законодавчих ініціатив, із яких було ухвалено 20. Його ініціативи також здебільшого зосереджувалася на питаннях захисту прав кримськотатарського народу, внутрішньо переміщених осіб, протидії агресії рф та міжнародної співпраці[23].

Серед ухвалених постанов можна виділити № 1170/П від 13.02.2015 «Проєкт Постанови про прийняття за основу проєкту Закону України про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та деяких інших законів України щодо впорядкування виплат жертвам політичних репресій», № 2821 від 13.05.2015 «Проєкт Постанови про звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, світових лідерів та всіх членів міжнародного співтовариства щодо засудження порушень прав і свобод кримськотатарського народу», № 5215 від 03.10.2016 «Проєкт Постанови про Звернення Верховної Ради України до міжнародних організацій та парламентів іноземних держав щодо засудження і невизнання заборони Російською Федерацією Меджлісу кримськотатарського народу та щодо захисту корінного народу Криму міжнародним співтовариством», № 4476 від 20.04.2016 «Проєкт Постанови про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, світових лідерів та всіх членів міжнародного співтовариства щодо вшанування жертв геноциду кримськотатарського народу та засудження порушень Російською Федерацією прав і свобод кримськотатарського народу», № 8064 від 27.02.2018 «Проєкт Постанови про Звернення Верховної Ради України до парламентів іноземних держав та парламентських асамблей міжнародних організацій щодо засудження політичних репресій Російської Федерації проти громадян України внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України та звільнення політичних в'язнів - громадян України», «№8168-1 від 22.03.2018 «Проєкт Постанови про Заяву Верховної Ради України стосовно невизнання Україною легітимності виборів Президента Російської Федерації на тимчасово окупованих територіях України - Автономній Республіці Крим та місті Севастополь», №10125 від 05.03.2019 «Проєкт Постанови про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, національних парламентів держав світу щодо засудження порушення прав корінних народів у Російській Федерації»[24] та ін.

IX скликання Верховної Ради України можна назвати лідером за кількістю зареєстрованих законопроєктів за участі представників кримськотатарського корінного народу – в сумі 174 (34 – Мустафа Джемілєв, 140 – Ахтем Чийгоз), з яких в сукупності було підписано понад 50. Ініціативи стосуються різних питань, зокрема зосереджується увага на питаннях захисту прав кримськотатарського народу, інтеграції внутрішньо переміщених осіб, посиленні міжнародного тиску на рф за незаконну анексію Криму, а також забезпеченні соціального захисту. Окремим

[23] Верховна Рада України.(2024), *Офіційний сайт*, available at: https://www.rada.gov.ua/ (accessed 2 Novemer 2024).

[24] Проєкт Постанови про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, національних парламентів держав світу щодо засудження порушення прав корінних народів у Російській Федерації (2019), *Верховна Рада України*, *Офіційний сайт*, available at: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65621 (accessed 2 Novemer 2024).

напрямом стало посилення міжнародної адвокації, зокрема шляхом прийняття постанов, спрямованих на привернення уваги до порушень прав кримських татар та міжнародного права з боку рф та привернення уваги до воєнних злочинів рф під час російсько-української війни та повномасштабного вторгнення. Це, зокрема, №11401 від 12.07.2024 «Проєкт Постанови про деякі питання здійснення парламентського контролю з питань отримання і використання міжнародної матеріально-технічної допомоги під час дії воєнного стану», № 12002 від 03.09.2024 «Проєкт Постанови про Заяву Верховної Ради України про непохитність державної політики України щодо деокупації та реінтеграції Автономної Республіки Крим і міста Севастополя»[25], та ін. Поруч з цим ефективність деяких ініціатив залежала від політичної консолідації у парламенті, що іноді обмежувало їхнє швидке ухвалення. Однак, 50 ухвалених ініціатив підтверджують вплив кримськотатарських депутатів на законотворчу діяльність сучасної Верховної Ради.

Висновки: Дослідження сучасного стану, генези та проблем захисту інтересів кримських татар шляхом їх представництва у Верховній Раді України демонструє складність інтеграції корінного народу у політичну систему нашої держави. Історичні події, зокрема депортація 1944 року та повернення кримських татар до Криму, складна соціально-економічна ситуація після повернення, неповний доступ до ресурсів, відсутність державної підтримки корінного народу обмежували можливості для активної участі кримських татар у політичному житті країни. Лише в 2014 році Україна вперше визнала кримських татар корінним народом України.

Аналіз показав, що представництво кримських татар у Верховній Раді протягом перших двох скликань було відсутнє, а залучення до законотворчого процесу почалося з III скликання. Протягом досліджуваного періоду лідери кримськотатарського народу, зокрема Мустафа Джемілєв і Рефат Чубаров, стали ключовими акторами у Верховній Раді України. Водночас кількість депутатських мандатів для представників кримських татар, залишалась досить низькою – 1,2 депутата. Станом на грудень 2024 року кримські татари передавлені у парламенті 3 народними депутатами від двох політичних сил.

За цей весь період ініціативи кримськотатарських депутатів охоплювали широкий спектр питань: від відновлення прав депортованих осіб, захисту інтересів корінного народу, соціальної та культурної сфери до протидії російській агресії, воєнним злочинам рф та викликам, пов'язаним з повномасштабним вторгненням московії. Під час 9 скликання представники корінного народу зареєстрували рекордну кількість ініціатив – 174, понад 50 з яких було ухвалено. Ініціативи стосуються різних питань, зокрема зосереджується увага на питаннях захисту прав кримськотатарського народу, інтеграції внутрішньо переміщених осіб, посиленні міжнародного тиску на рф, привернення уваги міжнародної спільноти до воєнних злочинів рф під час російсько-української війни та повномасштабного вторгнення тощо.

Ключовим досягненням вважається прийняття Закону «Про корінні народи України» у 2021 році, що стало важливим кроком для закріплення правового статусу кримських татар та визначення механізмів їхнього представництва. Водночас відсутність розроблених спеціальних механізмів досі обмежує ефективність їхньої участі в політичному житті України. Зокрема, сьогодні активно триває дискусія щодо доцільності проголошення національної Кримської автономії, що в суспільно-політичному дискурсі України сприймається неоднозначно, адже наша держава зараз і так зосереджена на збережені територіальної цілісності та протидії російській агресії. Водночас подальший розвиток представницької участі кримських татар в Верховній Раді є ключовим завданням для захисту інтересів корінного народу та посилення їхнього впливу на майбутні процеси деокупації та реінтеграції Криму.

[25] Про Заяву Верховної Ради України про непохитність державної політики України щодо деокупації та реінтеграції Автономної Республіки Крим і міста Севастополя (2024), *Верховна Рада України., Офіційний сайт*, available at: https://www.rada.gov.ua/ (accessed 2 Novemer 2024).

Список джерел

1. Бажан, О.Г. (1995), Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х – початку 90-х років). *Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. (упоряд.) Кримські татари 1944-1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців.* Рідний край, Київ, с. 17-69.

2. Беліцер, Н.В. (2017), *Кримські татари як корінний народ: історія питання і сучасні реалії.* Київ, 120 с.

3. Верховна Рада України.(2024), *Офіційний сайт,* available at: https://www.rada.gov.ua/ (accessed 2 Novemer 2024).

4. Горюнова, Є.О. (2021). «Трансформація кримської ідентичності в умовах російської окупації півострова (2014–2021 рр.)», *Політикус : наук. журнал.* № 5. сс. 23–27, available at: http://politicus.od.ua/5_2021/4.pdf (accessed 2 Novemer 2024).

5. Кирилова, К. (2019), «Кримські татари на виборах до Верховної Ради: на шляху до деокупації півострова», *Крим.Реалії,* available at: https://ua.krymr.com/a/krymski-tatary-na-vyborah-do-verhovnoi-rady/29994099.html (accessed 2 Novemer 2024).

6. Кирилова, К. (2021), «Референдум 1991 року: як Крим вибрав незалежну Україну», *Крим.Реалії,* available at: https://ua.krymr.com/a/yak-krymchany-tikaly-z-srsr-u-nezalezhnu-ukrainu/30305482.html (accessed 2 Novemer 2024).

7. *Конституція України* (1996), Верховна Рада України, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (accessed 2 Novemer 2024).

8. Котигоренко, В.О. і Панчук, М.І. (2020), «Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні». *Український соціум*, №1(72), сс. 9–40.

9. Малиновська, Н. (2019), «Кримські траєкторії у публічній політиці на материковій частині України: конструкція наративу етнічної політики після 2014 року», *Ідеологія та політика*, Вип.1 (12), сс. 41-59, available at: https://core.ac.uk/download/pdf/267811116.pdf (accessed 2 Novemer 2024).

10. Мороз, О. і Коткевич, В. (2021), «Роль представницької демократії у сучасних процесах формування української національної ідентичності», *Ефективність державного управління,* № 66, сс. 111–126.

11. Назарова, Є. (2013), «Діяльність кримськотатарських політичних партій та організацій на початку ХХ ст.», *Проблеми політичної історії України*, Вип. 8, сс. 78–85.

12. Народні депутати України (2024), *Верховна Рада України, Офіційний сайт*, available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list (accessed 2 Novemer 2024).

13. Опанасенко, А. (2021), «Закон України «Про корінні народи України»: декларування прав та їх подальша імплементація», *Теорія і практика інтелектуальної власності*, №6, сс. 132–142, available at: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/79502146/246816-libre.pdf (accessed 2 Novemer 2024).

14. Позачергові вибори народних депутатів України 21 липня 2019 року (2019*), Центральна виборча комісія, Офіційний сайт*, available at: https://www.cvk.gov.ua/ (accessed 2 Novemer 2024).

15. Про відзначення 100-річчя з дня народження Сабріє Ереджепової (2012), *Верховна Рада України*, *Офіційний сайт,* available at: https://ips.ligazakon.net/document/DF81Y00A (accessed 2 Novemer 2024).

16. Про Заяву Верховної Ради України про непохитність державної політики України щодо деокупації та реінтеграції Автономної Республіки Крим і міста Севастополя (2024), *Верховна Рада України., Офіційний сайт*, available at: https://www.rada.gov.ua/ (accessed 2 Novemer 2024).

17. Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави: Постанова Верховної Ради України від 20 березня 2014 року № 1140-VII (2014), *Верховна Рада України,* available at: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1140-18 (accessed 2 Novemer 2024).

18. Про корінні народи України: Закон України від 1 липня 2021 року № 1616-IX. (2021), *Верховна Рада України,* available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text (accessed 2 Novemer 2024).

19. Про Меджліс (2024), *Меджліс кримськотатарського народу Офіційний сайт,* available at: https://qtmm.org/ (accessed 2 Novemer 2024).

20. Про проєкт Закону України про імміграцію (2000), *Верховна Рада України*, *Офіційний сайт,* available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-III#Text (accessed 2 Novemer 2024).

21. Про рекомендації парламентських слухань «Проблеми законодавчого врегулювання та реалізації державної політики щодо забезпечення прав кримськотатарського народу та національних меншин, які були депортовані і добровільно повертаються в Україну» (2000), *Верховна Рада України*, *Офіційний сайт,* available at: https://ips.ligazakon.net/document/T001660 (accessed 2 Novemer 2024).

22. Проєкт Постанови про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, національних парламентів держав світу щодо засудження порушення прав корінних народів у Російській Федерації (2019), *Верховна Рада України*, *Офіційний сайт*, available at: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65621 (accessed 2 Novemer 2024).

23. Реньов, Є. (2021), «Права корінних народів: міжнародний досвід та українські реалії», *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*, Вип. 53, available at: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc53/29.pdf (accessed 2 Novemer 2024).

24. Ротар, Н. (2019), «Динаміка політичного дискурсу партії «Блок Петра Порошенка Солідарність» у моделюванні реінтеграційних перспектив Криму та Донбасу», *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*, №1(5), сс. 124–144.

25. Ткачук, Д. Г.(2021), «Особливості діяльності представницьких органів кримськотатарського народу як суб'єктів державної етнополітики», *Bulletin of the National University of Civil Protection of Ukraine Series Public Administration*, available at: https://researchgate.net/publication/352974678_Osoblivosti_dialnosti_predstavnickih_organiv_krimskotatarskogo_narodu_ak_sub'ektiv_derzavnoi_etnopolitiki (accessed 2 Novemer 2024).

26. Топалова, Е. і Тохтарова, І. (2013), «Міжнародно-правові принципи реалізації прав національних меншин на політичне представництво», *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології,* №2, сс. 144–151, available at: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/apdyptp_2013_2_29.pdf (accessed 2 Novemer 2024).

27. Центральна виборча комісія (2024), *Офіційний сайт,* available at: https://www.cvk.gov.ua/ (accessed 2 Novemer 2024).

28. Чубаров Рефат Абдурахманович (Народний депутат України V скл.) (2006), *Верховна Рада України*, *Офіційний сайт*, available at: https: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/pt/reports.dep2?PERSON=2340&SKL=6 (accessed 2 Novemer 2024).

29. Шапран, Ю.В. (2019), «Співвідношення законотворчості та політичного плюралізму: категоріальний вимір», *Прикарпатський юридичний вісник*, №1 (26), сс. 28-32.

30. Шевчук, В.В. (2023), «Захист прав кримських татар як елемент деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території автономної республіки Крим», *Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції : матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу (м. Одеса, 24 лютого 2023 року), Видавництво «Юридика», Одеса,* available at: https://www.researchgate.net/profile/Vasyl-Gorbachuk/publication/368752045_From_Yalta_to_the_Crimea_Platform/links/63f7f5f2574950594539339b/From-Yalta-to-the-Crimea-Platform.pdf#page=300 (accessed 2 Novemer 2024).

31. Щерба, О.В., Черник П.П. (2020), «Особливості участі кримських татар у виборчих процесах України», *Hileya: Scientific Bulletin,* т. 153, с. 500-503.

32. Юксель, Г.З. (2021), «Інформаційна діяльність представницьких органів кримськотатарського народу під час окупації Криму 2014 року», *Publishing House "Baltija Publishing*", available at: http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/155/4619/9717-1 (accessed 2 Novemer 2024).

33. Teorell, J., Torcal, M. і Montero, J.R. (2007) «13 Political participation». *Citizenship and involvement in European democracies: A comparative analysis,* №17, pp. 334, available at: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=uIoHKa1ZfmgC&oi=fnd&pg=PA334&dq=The+concept+of+indirect+political+participation (accessed 2 Novemer 2024).

34. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples № 61/295 (2007), *United Nations,* available at: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf (accessed 2 Novemer 2024).

References

1. Bazhan, O.H. (1995), Krymskotatarskyi natsionalnyi rukh (druha polovyna 40-kh – pochatok 90-kh rokiv), *Bazhan O. H., Danylyuk YU. Z. (uporyad.) Krymski tatary 1944-1994 rr. Statti. Dokumenty. Svidchennya ochevydtsiv.* Ridnyy kray, Kyiv, ss. 17-69.

2. Belitser, N.V. (2017), *Krymski tatary yak korinnyi narod: istoriia pytannia i suchasni realii*. Kyiv, 120 s.

3. Verkhovna Rada Ukrainy.(2024), *Ofitsiinyi sait*, available at: https://www.rada.gov.ua/ (accessed 2 Novemer 2024).

4. Horiunova, Y.O. (2021). «Transformatsiia krymskoi identychnosti v umovakh rosiiskoi okupatsii pivostrova (2014–2021 rr.)», *Politykus : nauk. zhurnal*. № 5. ss. 23–27, available at: http://politicus.od.ua/5_2021/4.pdf (accessed 2 Novemer 2024).

5. Kyrylova, K. (2019), «Krymski tatary na vyborakh do Verkhovnoi Rady: na shliakhu do deokupatsii pivostrova», *Krym.Realii*, available at: https://ua.krymr.com/a/krymski-tatary-na-vyborah-do-verhovnoi-rady/29994099.html (accessed 2 Novemer 2024).

6. Kyrylova, K. (2021), Referendum 1991 roku: yak Krym vybrav nezalezhnu Ukrainu. *Krym.Realii*, available at: https://ua.krymr.com/a/yak-krymchany-tikaly-z-srsr-u-nezalezhnu-ukrainu/30305482.html (accessed 2 Novemer 2024).

7. Konstytutsiia Ukrainy (1996), *Verkhovna Rada Ukrainy*, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text (accessed 2 Novemer 2024).

8. Kotyhorenko, V.O., Panchuk, M.I. (2020), «Problemy terminolohii zakonodavstva, shcho rehuliuie etnonatsionalni vidnosyny v Ukraini». *Ukrainskyi sotsium*, №1(72), ss. 9–40.

9. Malynovska, N. (2019), «Krymski traiektorii u publichnii politytsi na materykovii chastyni Ukrainy: konstruktsiia naratyvu etnichnoi polityky pislia 2014 roku», *Ideolohiia ta polityka,* Vyp.1 (12), ss. 41-59, available at: https://core.ac.uk/download/pdf/267811116.pdf (accessed 2 Novemer 2024).

10. Moroz, O. i Kotkevych, V. (2021), «Rol predstavnytskoi demokratii u suchasnykh protsesakh formuvannia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti», *Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia,* № 66, ss. 111–126.

11. Nazarova, Y. (2013), «Diialnist krymskotatarskykh politychnykh partii ta orhanizatsii na pochatku KhKh» st., *Problemy politychnoi istorii Ukrainy,* Vyp. 8, ss. 78–85.

12. Narodni deputaty Ukrainy (2024), *Verkhovna Rada Ukrainy, Ofitsiinyi sait,* available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list (accessed 2 Novemer 2024).

13. Opanasenko, A. (2021), «Zakon Ukrainy «Pro korinni narody Ukrainy»: deklaruvannia prav ta yikh podalsha implementatsiia», *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti*, №6, ss. 132–142, available at: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/79502146/246816-libre.pdf (accessed 2 Novemer 2024).

14. Pozacherhovi vybory narodnykh deputativ Ukrainy 21 lypnia 2019 roku (2019), *Tsentralna vyborcha komisiia, Ofitsiinyi sait*, available at: https://www.cvk.gov.ua/ (accessed 2 Novemer 2024).

15. Pro vidznachennia 100-richchia z dnia narodzhennia Sabriie Eredzhepovoi (2012), *Verkhovna Rada Ukrainy, Ofitsiinyi sait*, available at: https://ips.ligazakon.net/document/DF81Y00A (accessed 2 Novemer 2024).

16. Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy pro nepokhytnist derzhavnoi polityky Ukrainy shchodo deokupatsii ta reintehratsii Avtonomnoi Respubliky Krym i mista Sevastopolia (2024), *Verkhovna Rada Ukrainy., Ofitsiinyi sait*, available at: https://www.rada.gov.ua/ (accessed 2 Novemer 2024).

17. Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy shchodo harantii prav krymskotatarskoho narodu u skladi Ukrainskoi Derzhavy: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 20 bereznia 2014 roku № 1140-VII (2014), *Verkhovna Rada Ukrainy*, available at: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1140-18 (accessed 2 Novemer 2024).

18. Pro korinni narody Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2021 roku № 1616-IX. (2021), *Verkhovna Rada Ukrainy*, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text (accessed 2 Novemer 2024).

19. Pro Medzhlis (2024), *Medzhlis krymskotatarskoho narodu, Ofitsiinyi sait,* available at: https://qtmm.org/ (accessed 2 Novemer 2024).

20. Pro proiekt Zakonu Ukrainy pro immihratsiiu (2000), *Verkhovna Rada Ukrainy, Ofitsiinyi sait,* available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-III#Text (accessed 2 Novemer 2024).

21. Pro rekomendatsii parlamentskykh slukhan "Problemy zakonodavchoho vrehuliuvannia ta realizatsii derzhavnoi polityky shchodo zabezpechennia prav krymskotatarskoho narodu ta

natsionalnykh menshyn, yaki buly deportovani i dobrovilno povertaiutsia v Ukrainu"(2000), *Verkhovna Rada Ukrainy, Ofitsiinyi sait,* available at: https://ips.ligazakon.net/document/T001660 (accessed 2 Novemer 2024).

22. Proiekt Postanovy pro Zvernennia Verkhovnoi Rady Ukrainy do Orhanizatsii Obiednanykh Natsii, Parlamentskoi Asamblei Rady Yevropy, Parlamentskoi Asamblei NATO, Parlamentskoi Asamblei OBSIe, natsionalnykh parlamentiv derzhav svitu shchodo zasudzhennia porushennia prav korinnykh narodiv u Rosiiskii Federatsii (2019), *Verkhovna Rada Ukrainy, Ofitsiinyi sait,* available at: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65621 (accessed 2 Novemer 2024).

23. Renov, Y. (2021), «Prava korinnykh narodiv: mizhnarodnyi dosvid ta ukrainski realii», *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia: Yurysprudentsiia*, Vyp. 53, available at: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc53/29.pdf (accessed 2 Novemer 2024).

24. Rotar, N. (2019), «Dynamika politychnoho dyskursu partii «Blok Petra Poroshenka Solidarnist» u modeliuvanni reintehratsiinykh perspektyv Krymu ta Donbasu», *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii,* №1(5), ss. 124–144.

25. Tkachuk, D. H.(2021), «Osoblyvosti diialnosti predstavnytskykh orhaniv krymskotatarskoho narodu yak subiektiv derzhavnoi etnopolityky», *Bulletin of the National University of Civil Protection of Ukraine Series Public Administration,* available at: https://researchgate.net/publication/352974678_Osoblivosti_dialnosti_predstavnickih_organiv_krimskotatarskogo_narodu_ak_subektiv_derzavnoi_etnopolitiki (accessed 2 Novemer 2024).

26. Topalova, E. i Tokhtarova, I. (2013), «Mizhnarodno-pravovi pryntsypy realizatsii prav natsionalnykh menshyn na politychne predstavnytstvo», *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia, pedahohiky ta psykholohii*, №2, ss. 144–151, available at: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/apdyptp_2013_2_29.pdf (accessed 2 Novemer 2024).

27. Tsentralna vyborcha komisiia (2024), *Ofitsiinyi sait,* available at: https://www.cvk.gov.ua/ (accessed 2 Novemer 2024).

28. Chubarov Refat Abdurakhmanovych (Narodnyi deputat Ukrainy V skl.) (2006), *Verkhovna Rada Ukrainy, Ofitsiinyi sait,* available at: https: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/pt/reports.dep2?PERSON=2340&SKL=6 (accessed 2 Novemer 2024).

29. Shapran, Y.V. (2019), «Spivvidnoshennia zakonotvorchosti ta politychnoho pliuralizmu: katehorialnyi vymir», *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*, №1 (26), ss. 28-32.

30. Shevchuk, V.V. (2023), «Zakhyst prav krymskykh tatar yak element deokupatsii ta reintehratsii tymchasovo okupovanoi terytorii avtonomnoi respubliky Krym», *Krym – tse Ukrayina: stratehiya deokupatsiyi ta reintehratsiyi : materialy Mizhnarodnoho naukovo-praktychnoho kruhloho stolu (m. Odesa, 24 lyutoho 2023 roku), Vydavnytstvo «Yurydyka», Odesa,*available at: https://www.researchgate.net/profile/Vasyl-Gorbachuk/publication/368752045_From_Yalta_to_the_Crimea_Platform/links/63f7f5f2574950594539339b/From-Yalta-to-the-Crimea-Platform.pdf#page=300 (accessed 2 Novemer 2024).

31. Shcherba, O.V., Chernyk P.P. (2020), «Osoblyvosti uchasti krymskykh tatar u vyborchykh protsesakh Ukrainy», *Hileya: Scientific Bulletin,* T. 153, ss. 500-503.

32. Iuksel, H.Z. (2021), «Informatsiina diialnist predstavnytskykh orhaniv krymskotatarskoho narodu pid chas okupatsii Krymu 2014 roku», *Publishing House "Baltija Publishing",* available at: http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/155/4619/9717-1 (accessed 2 Novemer 2024).

33. Teorell, J., Torcal, M. i Montero, J.R. (2007) «13 Political participation». *Citizenship and involvement in European democracies: A comparative analysis,* №17, rr. 334, available at: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=uIoHKa1ZfmgC&oi=fnd&pg=PA334&dq=The+concept+of+indirect+political+participation (accessed 2 Novemer 2024).

34. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples № 61/295 (2007), *United Nations*, available at: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf (accessed 2 Novemer 2024).